

קהילה או מלוכה? (יחסו של הרב הרצוג למדינת ישראל ומוסדותיה)

הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג היה מן הבולטים שבין הפוסקים תומכי המדינה בראשית קיומה. הרב הרצוג כיהן באותה עת כרב הראשי לישראל¹, ומתוך כך עסק באופן נרחב בשאלות הנוגעות לתורה ומדינה. בנושאים אלה חיבר הרב את "תחוקה לישראל על פי התורה"² ומאמרים רבים שנדפסו במקומות שונים. המאמר שלפניכם עוסק ביחסו של הרי"ה הרצוג למעמדו ההלכתי של מבנה השלטון במדינת ישראל, ולמקומו של העם במבנה זה על פי ההלכה. עיון בכתביהם של רבנים ופוסקים בשנים שסביב הקמת המדינה מלמד על דיונים רחבים בהיבטים שונים של הממשל והמשפט במדינת ישראל³. שנים אלה, שהיו מכריעות מבחינת עיצובם הכללי של מוסדות המדינה, סדרה של המדינה ומעמדה במשפחת העמים, היו מכריעות במידה רבה גם מן הבחינה התורנית. קביעות והגדרות שנוצקו בתקופה זו הפכו לתשתית שאין ממנה חזרה כמעט⁴, לפחות לעת עתה. לאנשי ההלכה הציעה הקמת מדינת ישראל אתגר שאין שני לו, שכן מעולם לא עסקה ההלכה במדינה המודרנית ובהלכותיה. כמי שהתפתחה בעיקר בשנות גלות ארוכות, ממעטת ההלכה לעסוק בשאלות של מדינה וממשל, ואיננה מנחה את נאמניה כיצד ראוי לנהל את ענייני

¹ הרב הרצוג כיהן כרב ראשי בשנים תרצ"ז-תש"ט. ביוגרפיה של הרב הרצוג ראה: הרב שמואל אבידור הכהן, יחיד בדורו, ירושלים 1980; וראה סקירת תולדות חייו בקובץ 'מזכרת' (בעריכת הרב שלמה יוסף זוין זרח ורהפטיג), ירושלים תשכ"ב, עמ' 28-39.

² נכתב על ידי הרב הרצוג לקראת קום המדינה, ונשלח במהלך שנת תש"ח למספר רבנים. החיבור יצא לאור בעריכתו של איתמר ורהפטיג בקובץ 'תחוקה לישראל על פי התורה', א-ג, ירושלים תשמ"ט, הכולל, בנוסף לחיבור המקורי, עוד חומר רב של הרב הרצוג בנושאי הלכה ומדינה. חלק מן החומר ראה אור קודם לכן באכסניות שונות. וראה גם: הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, פסקים וכתבים (בעריכת הרב שמואל שפירא), כרך ב, ירושלים תשמ"ט.

³ ראה למשל את המאמרים הרבים המצויים בכרכי כתב העת 'התורה והמדינה', א-יג (תש"ט-תשכ"ב); הרב אליעזר יהודה ולדינברג, הלכות מדינה, א-ג, ירושלים תשי"ב-תשט"ו; הרב שמעון פדרבוש, משפט המלוכה בישראל, ירושלים תשי"ב. לתולדותיהם של המאבקים שניהלו גופים פוליטיים דתיים בנושאים הקשורים ביחסי דת ומדינה ראה למשל: זרח ורהפטיג, חוקה לישראל – דת ומדינה, ירושלים תשמ"ח; אשר כהן, הטלית והדגל, ירושלים תשנ"ח.

⁴ מאז אותה תקופה הלך ופחת העיסוק התורני בשאלות הנוגעות ליסודותיהם ההלכתיים של המדינה והממשל, ובמקביל התרחב מאוד העיסוק בנושאי משנה הנגזרים לעתים משאלות היסוד, ולעתים אינם תלויים בהן כלל. השווה למשל בין המאמרים בכרכי 'התורה והמדינה' (לעיל, הע' 3), לאלו העוסקים ביחסי תורה ומדינה בכתב העת 'תחומין', א-כב (תש"ם-תשס"ב). ההבדל בולט וניכר אף לעיני עורכי 'תחומין'. כך, כאשר הוציא מכון "צומת" מחדש קובץ של מאמרים מכתב העת 'התורה והמדינה' ציין העורך את מיעוט העיסוק בשאלות היסוד במסגרת 'תחומין' כאחת הסיבות להוצאתו של הקובץ לאור. ראה: בצומת התורה והמדינה (בעריכת הרב יהודה שביב), אלון שבות-ירושלים תשנ"א, עמ' יח.

המדינה⁵. היחיד מבין הפוסקים שעסק בשאלות כאלה באופן רחב ומקיף היה הרמב"ם, אולם גם בדבריו קשה למצוא בסיס רחב דיו להתייחסות למדינת ישראל. המדינה הרמב"מית הינה מלוכה שהעומד בראשה אמור לרכז בידי עוצמה רוחנית ועוצמה מדינית⁶, בעוד מדינת ישראל המתחדשת הינה מערכת דמוקרטית מרובת רשויות, שלרשויותיה אין דבר עם משפט התורה או עם עולמה ההלכתי של היהדות, ואוכלוסייתה גם היא בחלקה הגדול רחוקה מעולמות אלה. מבחינה מסוימת, אם כן, אמורים אנשי ההלכה לברוא כמעט יש מאין תחום הלכתי חדש, שיוביל את מכלול השאלות הכרוכות בהקמתה של מדינה ובניהולה לתוך ה"שולחן-ערוך" ההלכתי. יצירה הלכתית חדשה כזו מרתיעה במידת מה פוסקים האמונים על המסורת ההלכתית. ואכן, הרב הרצוג פותח את חיבורו 'תחוקה לישראל על פי התורה' בתיאור תחושותיו המעורבות למשמע ההחלטה כי מדינת ישראל תהיה מדינה דמוקרטית:

...אין זאת אומרת שלא פחד לבבנו אלא שרחב גם כן והתרומם לשיא של אמונה בגואל ישראל ובעם ה' שהכל יסודר ב"ה... הסיבה העיקרית היא מפני הקושי שבדבר להקים מדינה יהודית על פי התורה ויחד עם זאת דימוקרטית במובן הריאלי של מונח זה. ומי יוכל לסלק את החשש הזה במנוח יד?⁷

הרב הרצוג היה איש הלכה מובהק, וככזה עסקו דיוניו יותר במעמדה ההלכתי של המדינה ושל מוסדותיה, ופחות על מקומה של המדינה בהגות היהודית. דבריו של הרמב"ם בהלכות מלכים ומלחמותיהם היוו בסיס לדיוניו. עם זאת, לא ניתן לנתק ניתוק מוחלט בין כתביו ההלכתיים של הרב הרצוג לבין השקפתו ביחס למדינה בכלל. בדברים נוספים בקטע שציטטנו רומז הרב הרצוג כי חלק מפוסקי דור המדינה נמנעו מלעסוק בנושאי הלכה ומדינה מסיבות אידיאולוגיות; עיסוק במעמד ההלכתי של מדינת ישראל עלול להתפרש כתמיכה "לכתחילה" בהקמתה של המדינה. היתה אמת בדבר, שכן אצל רבים מן הפוסקים שעסקו בשאלות הלכה ומדינה שימש עיסוק זה צומת שבו השתלבה השקפת עולמם הציונית בהווייתם כיוצרי הלכה.⁸

⁵ בשונה מן העיסוק במחשבה המדינית ראה: אביעזר רביצקי, דת ומדינה במחשבת ישראל: דגמים של איחוד, הפרדה, התנגשות או כפיפות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 14-17. על שאלת העיסוק ההלכתי בשאלות מדינה ראה גם: סורא, ספר שנה ג (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 495-509; ידידיה צ' שטרן, פסיקת הלכה בשאלות מדיניות, ירושלים תש"ס. שטרן עוסק אמנם בשאלה ספציפית, אולם הוא משרטט תמונה שעל פיה קיימות גישות הלכתיות המבכרות את הימנעותה של ההלכה מהבעת עמדה בנושאים מדיניים מובהקים.

⁶ על תפיסתו המדינית של הרמב"ם ראה: יעקב בלידשטיין, עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, מהדורה שנייה, רמת גן תשס"א; רביצקי (לעיל, הע' 5) עמ' 19-44.

⁷ הרב הרצוג, תחוקה לישראל על פי התורה, כרך א, עמ' 2. וראה דבריו שם, עמ' 210.

⁸ ברוח זו, לדוגמא, נכתבו גם דבריו של הרב ישראלי בראש כרך ה-ו של 'התורה והמדינה' (תשי"ג-תשי"ד, עמ' 1): "התורה והמדינה צמודים הם בידינו. אנו רואים לא רק כאפשי אלא כהכרחי את שילובם זה בזה, ולא רק כהלכתא למשיחא, אלא כתוכנית פעולה בשבילנו, בשביל תקופתנו. ומתוך כך, חס לנו לנגח את המדינה בשם התורה... כי מאמינים אנו באמונה שלימה שכל מה שהתרחש לעינינו בארץ הזאת לא במקרה התרחש, ואף לא בכדי. כי המדינה אשר קמה ותהי למציאות לעינינו ממנה פנה וממנה יתד לגאולה השלימה".

א. מדינת התורה האידיאלית

הרב הרצוג החל בשרטוט קווים הלכתיים ראשוניים לחוקה מספר שנים לפני קום המדינה⁹. במסגרת זו עסק הרב בסדרים ממלכתיים שונים: אופי השלטון, הבחירות, מעמד המיעוטים ועוד. תשומת לב מיוחדת הקדיש הרב הרצוג לסדרי המשפט במדינת ישראל¹⁰. תקוותו היתה כי מערכת המשפט במדינה תהיה מבוססת על משפט התורה, הן מבחינת החוק הנוהג במדינה והן מבחינת מערכת בתי המשפט הפועלים בה¹¹. דומה כי לפחות חלק מתשומת הלב שהקדיש הרב לסדרי המשפט ניתן לייחס לאופיה של מדינת התורה, כפי שמתארו הוא עצמו:

צורת המדינה היא מונרכיה תיאוקרטית. בראש המדינה עומד מלך. הוא עצמו נתון תחת שלטון התורה, כשם שמלך של מדינה דימוקרטית נתון תחת שלטון הקונסטיטוציה והמשפט... לצד המלך, שהוא הראש והראשון במדינה, קיימת סמכות התורה – בית דין הגדול, סנהדרי גדולה¹².

במקום אחר משרטט הרב תמונה דומה:

באמת יותר מדוקדק לאמר שהמדינה בישראל מכוונת להיות יותר נומוקרטית מתיאוקרטית, לאמר ממשלת החוק, אבל לא ממשלת החוק סתם, אלא ממשלת החוק הא-להי, התורה שמתן השמים. המלך הוא השליט בכוח התורה... אך הוא לא השליט היחיד, יש עוד כוח גדול בישראל, בית הדין, בכל מקום, ודווקא זה שדן עפ"י התורה, אך הוא רק כוח כפוף, הכוח העיקרי העליון [הוא] של בית הדין, הוא הסנהדרין הגדולה¹³.

הרב הרצוג מדגיש את כפיפותו של המלך לשלטון התורה, וייתכן שניתן להבין מדבריו כי המלך כפוף לבית הדין הגדול, אולם הדבר אינו מוכרע. בכל אופן ברור שדבריו מבטאים תפיסה של איחוד בין מערכת המשפט לבין המלך, כששלטון המלך כפוף למערכת המיוצגת בפועל על ידי בית הדין. באופן כזה המלך הוא הראש והראשון, אולם סמכויותיו נגזרות מכוח החוק הא-להי המיוצג על ידי בית הדין, ולכן בית הדין הוא "עוד כוח גדול בישראל". פרו' אבי רביצקי כבר עמד על הקשר בין עמדתו של הרב הרצוג להשקפתו המדינית של הרמב"ם, המאחד את הרשויות, ותופס את הכוח הממלכתי בהקשר תיאולוגי. המודל שהציע הר"ן, המכיר במערכת שלטון נפרדת של המלך שאינה כפופה לחוק המיוצג על ידי בית הדין, נדחה על ידי הרב הרצוג על הסף¹⁴.

⁹ על מועד חיבורה של ההצעה לחוקה ראה במבואו של ורהפטיג ל'תחוקה לישראל על פי התורה', כרך א, עמ' כג-כו.

¹⁰ ניתן לעמוד על ההיקף הרחב של עיסוקו בסוגיות משפטיות מתוכן העניינים של שלושת הכרכים של תחוקה לישראל על פי התורה, המודפס בראש הכרך הראשון, עמ' יא-כא.

¹¹ הדברים חוזרים פעמים רבות בדברי הרב הרצוג, ראה למשל במכתבו לרב ש' אסף, תחוקה לישראל על פי התורה, עמ' 229-231; המכתב לרב "ל מימון, שם, עמ' 232-233; וראה במבואו של ורהפטיג לכרך א, עמ' כח-כט ובהערות.

¹² תחוקה לישראל על פי התורה, כרך א, עמ' 4.

¹³ שם עמ' 8.

¹⁴ ראה רביצקי (לעיל, הע' 5), עמ' 11-12. רביצקי מתייחס שם למחלוקת בין הרב חיים עוזר גרודז'נסקי לבין הרב הרצוג, ותלה אותה ביחסו הרעיוני של הרב גרודז'נסקי לתנועה הציונית. מחלוקת דומה קיימת כעשור מאוחר יותר בין הרב שלמה גורונטשיק (גורן) לבין הרב הרצוג, ראה תחוקה לישראל על פי התורה, כרך א, עמ' 146-180, בעיקר עמ' 152-151, 166-169. הרב גורונטשיק ביקש לבסס מערכת משפט אזרחית בין השאר על עמדתו של הר"ן, והרב הרצוג שלל את עמדתו של הר"ן מכול וכול. כאן, כמדומה, אין לתלות את המחלוקת בחילוקי דעות ביחס הרעיוני למדינת ישראל.

ב. מדינת ישראל – מדינת התורה?

הרב הרצוג מודע לכך שהמודל המדיני שאותו הציג הוא תיאורטי במידה רבה, וספק אם שלטון כזה התקיים בעבר לאורך זמן¹⁵. אכן, לא רק להיעדרה של מדינה כזו בהיסטוריה מודע הרב, אלא אף לעובדה שמדינת ישראל העומדת לקום תהיה רחוקה מרחק רב מן המדינה היהודית האידיאלית. מודעות זו עולה ומחלחלת פעם אחר פעם בדבריו, והיא עומדת ביסודם של ההיסוסים הרבים שניתן לזהות אצל הרב ביחסו ההלכתי למדינת ישראל. את קיומו של הפער בין המדינה האידיאלית לבין מדינת ישראל תולה הרב בשני גורמים עיקריים: הגורם המוסדי והגורם הציבורי.

מבחינה מוסדית אין לנו יכולת להקים את "מדינת התורה" בשל חסרונם של גופים מתאימים: השאלה לפנינו בנידון זה איננה אקטואלית. אין עדיין לפנינו שאלה של מינוי מלך. "אין מעמידין מלך בתחילה אלא על פי בית דין של שבעים זקנים, ועל פי נביא...". ועכשיו לא רק שאין עוד נביא אלא שאין לנו בית דין הגדול של שבעים ואחד, ואין לנו האפשרות להקים בית דין של שבעים ואחד...¹⁶

אולם הבעיה המוסדית אינה חזות הכול. הרב מציין בכאב את העובדה שרובו של העם אינו שומר מצוות, ובמצב כזה אין אפשרות להקים מדינה על פי התורה מסיבות ציבוריות. יותר מכך, המדינה הולכת ומוקמת על פי הרשאתם של אומות העולם, ואלה לא תסכמנה להקמתה של מדינה תיאוקרטית בשל ההגבלות ההכרחיות שיוטלו על אוכלוסייה שאינה יהודית במדינה כזו. גם מצבם של יהודי התפוצות מדאיג את הרב. הקמת מדינה תיאוקרטית, המפלה בין תושביה היהודים לאלה שאינם יהודים, תביא להפלייתם של יהודי העולם במקומות מגוריהם, הפליה העלולה להידרדר עד הפקר דמם ורכושם של היהודים בארצות אלה¹⁷. מאידך, מדינה דמוקרטית מן הסוג שמבקשות האומות להקים ומן הסוג שרובו של העם היהודי מבקש, אינה עולה בקנה אחד עם השקפת התורה. לכן אין כל אפשרות להתייחס למדינת ישראל בכלים הלכתיים השייכים למדינת התורה; אי אפשר לחייב ציית לחוקיה מכוח היותה "מלכות ישראל", ומאידך אין לדרוש ממנה דרישות מסוימות המיוחדות דווקא למדינת התורה.

ג. מדינת ישראל – קהילה גדולה

כיצד תיחשב אם כן מערכת השלטון בעיני ההלכה? כאן מציע הרב הרצוג הצעה מינורית, שאינה מבוססת על מעמדו של המלך בישראל:

מה שבא בחשבון עכשיו אין זה אלא מינוי ראש ומנהיג, כלומר נשיא, או במלים אחרות פרנס ראש וראשון של המדינה, כשם שהיינו ממנים לפעמים גם בגלות בארצות ידועות פרנס ראשי לקהילות, וזה רק למספר שנים, ומינויו יקום ע"י הציבור של הבוחרים כפי חוקת הבחירות. אין כאן ח"ו התחרות עם בית דוד, ואין זה מלך מיופה בכח המלכות

ושמא שימשה עמדתו של הר"ן לשני הצדדים: המצדדים במדינה השתמשו בה כדרך להכשיר את מערכת המשפט האזרחית, והמתנגדים השתמשו בה כדרך להבחין בין קודש לחול, בין משפט התורה לבין המשפט האזרחי.

¹⁵ תחוקה לישראל על פי התורה, כרך א, עמ' 3-4.

¹⁶ שם עמ' 5. טענה זו מופיעה אצל הרב הרצוג במקומות רבים.

¹⁷ שם עמ' 2-3.

שהתורה נתנה למלך ישראל, ולא נמליך מלך עד בוא משיח בן דוד. לשים בראשו פרנס, או נקרא לו נשיא, עפ"י הסכמת העם, לזמן קצר, אין בזה שום ניגוד מצד התורה¹⁸.

דברים אלה מבססים את הלגיטימיות ההלכתית של השלטון במדינת ישראל על כך שאין מדובר במלכות אלא בפרנס המתמנה על פי הסכמת העם. מסגרת הנהגתית כזו מוכרת מהנהגת הקהילות, ואין לראות בה חידוש המנוגד לסדרי המלכות שעל פי התורה.

מעמדו של הנשיא כפרנס קהילה עולה בקנה אחד עם דבריו של הרב בקשר למעמדו ההלכתי של הממשל הדמוקרטי. כאמור, הרב הדגיש כי מדינת התורה אינה דמוקרטית, ומסגרות דמוקרטיות אינן מוכרות בתורה. לדעת הרב הרצוג, הגוף הדמוקרטי המוכר בהיסטוריה היהודית הינו "שבעת טובי העיר", שהיו נבחרים על ידי כלל משלמי המסים בקהילה, והיוו הנהגה נבחרת בצורה דמוקרטית¹⁹. הרב מתייחס לפרלמנט כאל וריאציה רחבה של שבעת טובי העיר, ומקור סמכותו של הפרלמנט במקור הסמכות של שבעת טובי העיר.

ניתן לומר, אם כן, כי הרב הרצוג מפריד הפרדה גמורה בין 'מדינת ישראל' הריאלית לבין 'מלכות ישראל' האידיאלית. בעיניו מדינת ישראל הינה קהילה גדולה, שמעמדה ההלכתי כמעמד הקהילות שפעלו בעם ישראל לאורך שנות הגלות. הפרלמנט או מועצה דמוקרטית נבחרת יקבלו את סמכויותיהם של ז' טובי העיר, ומנהיגה של המדינה ישאב את סמכותו מן הציבור כדרך הפרנס בקהילות הגולה. כללו של דבר, מקורו ההלכתי של החיוב לציית למוסדות השלטון יהיה בחובה לציית לתקנות הקהילות.

ג. ההשלכה – מגבלות על סמכות המדינה

למעמד ההלכתי המצומצם שמייחס הרב הרצוג למדינת ישראל יש השלכות מעשיות. אם אין מדובר במלכות ישראל אלא בקהילה יהודית גדולה, הרי יש לדון בסמכויותיה ההלכתיות של ההנהגה על פי הכללים ההלכתיים שנידונו בקהילות ישראל שבגולה. כך, למשל, יתכן שהחלטה של הפרלמנט תזדקק להסכמתה של המנהיגות התורנית על מנת לקבל תוקף מחייב²⁰. ובאמת, הרב הרצוג מציין כי לממשלת ישראל יש הכוח לתקן תקנות כמו לז' טובי העיר כשהיא מתקנת "בצירוף המועצה המורחבת של הרבנות הראשית לארץ ישראל"²¹, או, בניסוח אחר שם: "על פי חכמי התורה הקבועים מאת הציבור בתור בית דין הגדול". על פי תפיסה זו עלולות להתעורר שאלות בדבר היקפה של הסמכות ההלכתית המוענקת לממשלה; האם תוכל ממשלה הפועלת כהנהגה קהילתית לכפות על חברי הקהילה להתגייס לצבא או לצאת למלחמה²²?

¹⁸ שם עמ' 5-6.

¹⁹ שם עמ' 4 ובהערה 1.

²⁰ ראה דבריו המפורטים של שוחטמן, "הכרת ההלכה בחוקי מדינת ישראל", שנתון המשפט העברי טז-יז (תש"ן-תשנ"א), עמ' 476-495.

²¹ תחוקה לישראל על פי התורה, כרך ב, עמ' 58.

²² ובאמת, כאשר הרב הרצוג דן בשאלת הגיוס הוא פונה לכיוון אחר, ומבסס את כוח הגיוס על דין המלכות! ראה תחוקה לישראל על פי התורה, כרך א, עמ' 129-133. וראה דבריי בהמשך.

ד. ההשלכה למעמד המיעוטים

מאידך, תפיסה זו משחררת את מדינת ישראל ממחויבויות שונות של מדינת התורה, ומאפשרת למדינה לפעול על פי הדרישות הבינלאומיות, הנוגדות לעתים את כללי ההלכה המחייבים את מדינת התורה.

דוגמא נאה לכך מצויה ביחס למיעוטים במדינה. הרב הרצוג מציג את הדילמה במלוא חריפותה: מחד – עומדת ההלכה האוסרת מתן חלק בשלטון למי שאינו יהודי מלידה²³, ומנגד ניצב האופי הדמוקרטי של המדינה, המחייב שוויון זכויות מלא לבני המיעוטים. הרב הרצוג מדגיש את העובדה שארגון האומות המאוחדות הטיל על מדינת ישראל המתהווה מחויבות לשמירה על זכויות המיעוטים בשטחה. הנחת היסוד של הרב היא שלולא התערבות האו"ם היה על מדינת ישראל לוותר על אופיה הדמוקרטי, ולקפח את זכויותיהם של בני המיעוטים. הרב אינו מעלה ספקות אנושיים-מוסריים ביחס לעניין, ובעיניו הבעיה טמונה בחוסר היכולת ליישם את ההלכה במדינה שחבה את הקמתה ואת המשך קיומה לארגון האומות המאוחדות. כך דבריו בחיבורו:

ועתה הגיע הזמן להסתכל במצב כמו שהוא ממש ולבחון את ההלכה מתוך אותה ההסתכלות הריאלית. אנחנו לא כבשנו עד עכשיו... כנגד רצונם של האומות המאוחדות... וגם אין שום ספק שלא יתנו לנו את המדינה היהודית אלא אם כן נקבע בתחוקה ובמשפט זכות המיעוטים לסבילות הנידונית, וודאי שמניעת הפליות וקיפוחים של המושלימים והנוצרים גם יחד תהווה אלמנט יסודי מתוך הזכות למדינה שיתנו לנו²⁴.
כדאי לציין שגם דבריו של הרב הרצוג בזכות המשך ישיבתם של הערבים בארץ ישראל תחת שלטון ישראל נובעים מאותה סיבה – ההכרה בכך שדינו כבולות ואיננו יכולים למצות את ההלכה עד תומה²⁵. ניכר בדברי הרב שאין הוא שש על כך ששיקולי המדיניות מכריעים במידה רבה את ההלכה, והוא מתייחס למצב זה כאל "דיעבד" גמור.
מעבר לפתרונות הפנים-הלכתיים שמציע הרב לפתרון בעיית המיעוטים, הרי בראש דבריו הוא מציב את הטענה הבאה:

מכל האמור יש לנו להתבונן עוד. הלא יסוד המדינה מעצמו הוא מעין שותפות. הרי זה כאילו ע"י תיווך ידוע באו גויים, נניח אפילו עובדי אלילים, לידי הסכמה לתת לנו להקים ממשלה משותפת באופן שתהיה לנו עליונות ידועה וששם המדינה יקרא על שמנו. כלום היתה על מדינה זו תורת מלכות ישראל באותה המדה של מלכות ישראל כימי דוד ושלמה, של מלכות ישראל, במובן של המלכות שהיתה עומדת להיווסד בכניסת ישראל לארץ כנען, שהיא התמונה המרחפת בכל הרקע של תורת משה בקשר עם אותן המצוות? הרי זה ענין אחר. בעצם זוהי שותפות של עם ישראל ועם נכרי בתנאים כאלה, המבטיח לשותף

²³ ראה הל' מלכים א, ד: "אין מעמידין מלך מקהל גרים אפילו אחר כמה דורות עד שתהיה אמו מישראל, שנאמר לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא, ולא למלכות בלבד אלא לכל שררות שבישראל, לא שר צבא לא שר חמשים או שר עשרה, אפילו ממונה על אמת המים שמחלק ממנה לשדות, ואין צריך לומר דיין או נשיא שלא יהא אלא מישראל, שנאמר מקרב אחיך תשים עליך מלך כל משימות שאתה משים לא יהא אלא מקרב אחיך".

²⁴ תחוקה לישראל על פי התורה, חלק א, עמ' 17.

²⁵ שם עמ' 12 ובהמשך הפרק.

הראשון מדה ידועה של עליונות. השאלה איפוא יכולה רק להיות אם מותר לנו לעשות שותפות כזו...²⁶

ניתן להקשות על הנחתו של הרב שהאיסור למנות נכרים על הציבור מתקיים רק ב"מלכות דוד ושלמה", שהרי הסוגיה התלמודית²⁷ האוסרת להציב גר כממונה על אמת המים עוסקת בקהילות יהודיות בבבל במאה השלישית לספירה, ובוודאי לא במדינת התורה האידיאלית, או ב"מלכות ישראל כימי דוד ושלמה", כדברי הרב. עם זאת, יש להביא בחשבון את הדגשתו של הרב על מבנה השותפות שביסודה של המדינה הדמוקרטית. מבנה זה, המבחין בין מדינת התורה לבין המדינה הדמוקרטית, ופותר את המדינה הדמוקרטית מחיוביה של מדינת התורה, לא התקיים, כפי הנראה, בקהילה היהודית בבבל. לכן חלו על קהילה זו הוראות הלכתיות שאינן חלות על מדינת ישראל.

על הבנה זו מתבסס פיתרון נוסף המצוי אצל הרב הרצוג. לדעת הרב, משרות שלטוניות במערכות הממשל של המדינה הדמוקרטית לא נחשבות על ידי ההלכה כ"שררה", שכן חסר בהן מרכיב הירושה. מן הרמב"ם ניכר כי "שררה" האסורה להימסר בידיו של הגר או של הגוי הינה זו שנמסרת בירושה²⁸, ומכאן שמשרות שלטוניות שהמחזיק בהן יוצא לגמלאות עם תום תפקידו, ואינו מוריש את המשרה לבנו, אינן מוגדרות "שררה" ומותרות לנכרי.

למעשה נובעות הצעה זו מהכרה כי המבנה הדמוקרטי שונה מן המבנה השלטוני העומד בבסיסן של ה' מלכים של הרמב"ם, ולכן אין להפעיל את ההלכות האלה במדינת ישראל²⁹. אם כן, האופי הדמוקרטי של המדינה, המוגדרת על ידי הרב כשותפות אזרחית, הוא הנותן כי אין מדובר במלכות ישראל שאליה מתייחסת התורה. מתוך כך פטורה מדינת ישראל הדמוקרטית מן החיובים שהטילה התורה על מלכות ישראל ביחס לנכרים, וניתן לה לקיים את השותפות עם הנכרים גם לפי ההלכה.

במידה מסוימת נכון יהיה לומר ביחס לרב הרצוג את מה שאמר אבי רביצקי ביחס לאברבנאל: דווקא החזון השלם הזה (=חזונו האוטופי של אברבנאל) הוא שאיפשר בינתיים מקום לפוליטיקה פגומה וקטועה. שכן עד אז, עד בואה של מלכות שמים, יש לחפש אחרי דגמים מישטריים חלקיים...³⁰

חזונו האידיאלי של הרב הרצוג בדבר דמותה של מדינת התורה מפנה את מקומו למציאות שבה הוא חי. ולמרבה ההפתעה, דווקא ההכרה בפער שבין החזון לבין המציאות הוא המאפשר מבחינה הלכתית את פעילותו של המשטר שבמציאות.

ה. מדינת ישראל כ"מלכות ישראל"

עד כאן תיארו את דברי הרב הרצוג בחיבורו 'תחוקה לישראל על פי התורה'. בדבריו במקומות אחרים ניכרת גישה ממלכתית יותר לשלטון במדינה. במאמר "על הקמת המדינה קודם ביאת

²⁶ שם עמ' 20.

²⁷ קידושין עו, ב. והשוו: ירושלמי קידושין פ"ד ה"ה, דף סה ע"ד.

²⁸ ה' מלכים א, ז.

²⁹ אכן, הרב הרצוג מציב מגבלה על מינוי נכרי להתמנות לנשיא, אולם אין הוא מנמק את ההבחנה בין נשיא לבין

תפקידים אחרים. ראה תחוקה לישראל על פי התורה חלק א, עמ' 23.

³⁰ רביצקי (לעיל, הע' 5), עמ' 76.

המשיח³¹ עוסק הרב, בין השאר, במעמדן ההלכתי של המלחמות שתנהל המדינה. לפי ההלכה למלחמת רשות יוצאים בהנהגתו של מלך ושל הסנהדרין. למלחמת מצווה די בהנהגתו של מלך. יושם לב, התפיסה של הרב הרצוג ב'תחוקה לישראל', שעל פיה יהיה מעמדה ההלכתי של המדינה כשל הקהילה המסורתית, יוצר כאן בעיה, שהרי אין בסמכותה של הקהילה להוציא את חברה למלחמה, אף לא למלחמת מצווה.

על היעדרותו של המלך הוא מתגבר באופן הבא:

וא"ת הלא גם מלך אין לנו, אומר אני שכל שלא ניתנת לו המלכות לעולם אין צריך שיהיה מבית דוד, ומלך שלא מבית דוד אינו טעון משיחה בשמן המשחה, והמלך אין כוחו אלא מן העם, שנבחר ע"י העם. וכן יש לנו לאמר שהעם כולו... יש לו הסמכות של המלך בנוגע לעניני האומה. וכיון שהרוב הגדול והמכריע מכריז על מלחמה זו הרי זה כצו המלך, ויש בידו לכוף³².

דברים אלה קרובים ביותר לדבריו המפורסמים של הרב קוק שכאשר אין מלך, חלק מסמכויותיו עובר לידי העם³³. יש להבחין כי למרות משפטי הפתיחה, הרומזים לאפשרות חוקית של מינוי מלך שאינו מבית דוד, אין הרב הרצוג מציע מינוי של מנהיג שיהיו לו סמכויות מלכותיות, אלא נותן לעם סמכויות אלה, ולכן החלטה של העם לצאת למלחמה תוקפה החלטתו של המלך.

אם כן, אף שהרב הרצוג אינו אומר זאת בפירוש, לכאורה ניתן ללמוד מכאן כי למוסדות נבחרים על ידי העם יש מעמד הלכתי של מלך ישראל, לפחות לעניינים מסוימים. כך ניתן יהיה לבסס את מעמדה ההלכתי של מדינת ישראל על דיני המלך, בשונה משיטת הרב הרצוג עצמו ב'תחוקה לישראל'.

במאמר אחר, "סדר בחירת המלך"³⁴, דן הרב בהרחבה בדרכים למינוי מלך על פי ההלכה. בסיס הדיון הינו דבריו של הרמב"ם, שמלך מתמנה על פי נביא ועל פי בית דין של שבעים ואחד. כזכור, למעלה ראינו שבחיבור 'תחוקה לישראל' הביאה דרישה זו את הרב למסקנה שאי אפשר למנות מלך בימינו, אולם במאמר זה שונה עמדתו של הרב. עתה הוא טוען שבמקום שאין נביא ניתן למנות מלך אף ללא נביא, מינויו יהיה נתון בידי נציגי העם, וחברי הסנהדרין יתנו את הסכמתם למינוי. במצב של חוסר סנהדרין יבחר העם עצמו את המלך:

וע"כ כשאין סנהדרין גדולה, המלך נבחר ע"י העם עצמו... והנראה מנביאים ראשונים, שראשי בתי האבות וזקני השבטים היו בוחרים מלך, שלהם ניתן יפוי כח מהעם כולו.

דומה שבמאמרים אלה באה לידי ביטוי תמורה בעמדתו של הרב הרצוג. בעוד ב'תחוקה לישראל' מציין הרב בעיה מוסדית במינוי מלך כיום, מכיוון שהגופים הממנים אינם קיימים, הרי במאמרים המצוטטים הבעיה המוסדית שוב אינה קיימת. לגופים הממנים יש תחליף מצוי, ובסופו של דבר עמדתו היא כי מקור הסמכות להמלכת המלך ולתפקידיו מצויה בידי העם. לא זו

³¹ תחוקה לישראל על פי התורה, כך א, עמ' 121 (נספח). אין לדעת מתי נכתב המאמר, שכן אין הוא מסומן בתאריך, אולם מן הדברים ניכר שנכתבו עוד בזמן המנדט הבריטי, ראה שם עמ' 127.

³² שם עמ' 129.

³³ משפט כהן, ירושלים תרצ"ז, ס' קמד סעיף טו. הרב הרצוג ער לכך, ומתייחס בדבריו לדברי הרב קוק: "...וזכורני שהאריך בזה הגאון הצדיק ר' אברהם יצחק הכהן קוק צוק"ל...".

³⁴ תחוקה לישראל על פי התורה, חלק א, עמ' 134-145, כנספח.

בלבד, בעוד ב'תחוקה לישראל' טוען הרב הרצוג כי משטר דמוקרטי אינו מוכר על ידי התורה, הרי במאמריו כותב הרב כי בחירת המלך נעשית על ידי העם, אלא שכל ציבור וציבור ממנה ידי ראשיו להמליך מלך על ישראל, ומתאספים הראשים ובחרים מלך, ונמצא שבחירת המלך היא בעצם בקבלה מצד העם. אם נוסיף לדרך בחירה זו את טענתו של הרב כי העם זוכה בסמכויותיו של המלך בהיעדרו של זה, נמצאנו למדים כי הרב מכשיר למעשה צורת משטר השואבת את כוחה מן העם. לעמדתו זו של הרב הרצוג יש תוצאה מעשית. כך כתב הרב הרצוג בשנת תש"ט, בתשובה בדבר מעמד השטחים הנכבשים על ידינו במלחמת השחרור:

דעתי שקנינו בכיבוש מלחמה. שאנפ"י שאין מוציאין למלחמת הרשות אלא על פי בית דין של שבעים ואחד, ואף למלחמת מצוה אין מוציאין אלא עפ"י מלך ישראל... הרי כבר הכריע קודמי, הגאון החסיד ז"ל במשפט כהן... ובזה כיוון לדעת המאירי ז"ל... שבזמן שאין מלך ולא סנהדרין, ראשי הציבור עומדים במקומו...³⁵

אם כן, גם בשאלה מעשית נותן הרב הכרה הלכתית למוסדות השלטון של מדינת ישראל מכוח סמכויותיו של מלך ישראל, לא מכוחה של תקנת הקהילות. הנמקה הלכתית זו מבהירה חזרה מסוימת של הרב הרצוג מדבריו ב'תחוקה לישראל' על פי התורה, ואת בחירתו בראייה "מלכותית" יותר של מוסדות השלטון במדינה.

ה. סיכום והרהורי חרטה

נסכם אפוא את מאמרנו: הרב הרצוג אינו חד משמעי בשאלת מעמדו של השלטון במדינת ישראל. ב'תחוקה לישראל' נראה שהוא מסתייג מלייחס למדינת ישראל מעמד של מלכות, שכן מלכות ישראל המקורית אינה דמוקרטית, והיא תלויה במינוי על ידי נביא וסנהדרין. מערכת דמוקרטית מוכרת בהיסטוריה ההלכתית מהנהגת הקהילות בגולה, ובהתאם לכך הוא מציע לראות בנשיא המדינה מעין פרנס ראשי, כמקובל בקהילות ישראל שבגולה. בהתאם לכך אין להטיל על המדינה חיובים המצויים בחובותיה של "מדינת התורה", כמו החיוב להתייחס לבני המיעוטים בהתייחסות הלכתית "תקנית".

מאידך, בחיבורים אחרים מתקרב הרב הרצוג לראייה "מלכותית" של מדינת ישראל. במספר מקומות הוא נוטה לוותר על הצורך בסנהדרין בהמלכת מלך, ובמקומות אחרים הוא משתמש בדברי המאירי ובדברי הרב קוק על כך שבשעה שאין מלך הכול עובר לאחירותו של העם. בשל כך יכולה הנהגת העם גם למלא תפקידים שבדרך כלל צריך להם מלך.

במידה מסוימת, מפתר לומר שעמדתו של הרב הרצוג עברה תהליך של שינוי, מתפיסת המדינה כקהילה רחבה ב'תחוקה לישראל' ועד תפיסת המדינה כמלכות ישראל ב'כתבים ופסקים'. עם זאת, כל עוד אין אנו יודעים את סדר הכתיבה של הקטעים הנדפסים אין לראות בכך אלא השערה בלבד.

יש מקום לשאול, מדוע תפיסתו של הרב הרצוג ביחס למעמדן ההלכתי של המדינה ושל מוסדותיה אינה מפורסמת. יתכן שיש לתלות זאת בכך שהציונות הדתית ביקשה לראות במדינת ישראל משהו גדול יותר ומשמעותי יותר מאשר קהילה יהודית הזוהה במהותה לקהילות ישראל שבגולה. חזונו של הרב קוק בדבר היותה של מדינת ישראל "יסוד כיסא ה' בעולם", והציפייה כי

³⁵ הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, פסקים וכתבים ח"ג, ירושלים תש"ן, עמ' קנג.

המדינה תצמד בנתיבה של מדינת הגאולה, משתלבים עם תפיסה הלכתית של מדינת ישראל כגלגול מודרני (אף אם חלקי ומוקטן) של "מלכות ישראל", הרבה יותר מאשר עם תפיסה של המדינה כקהילה שבראשה "ועד קהילה" ו"פרנס".

במבט מרחוק, כשישים שנה לאחר קום המדינה, נדמה שהויתור על עמדתו של הרב הרצוג כפי שהיא מובעת ב'תחוקה לישראל' היה נחפז מדי. חלק מן המתחים המלווים את יחסה של הציונות הדתית למדינה נובעים מן הפער הקשה לגישור בין הרצוי לבין המצוי, בין החלום שראשו בשמים לבין המציאות שבמקרה הטוב היא בבחינת "מוצב ארצה". הציבור הציוני-דתי אינו רגוע; הוא נאבק ונלחם על מקומו במדינה מתוך תחושת דחיפות של צורך למהר ולקבוע את דמותה ה"גאולתית" של המדינה, פן תאבד את זכות קיומה. כל מעשה נבחן במשקפיים "גאולתיות" – האם התקרבו לגאולה או התרחקו ממנה, האם מערכות השלטון במדינת ישראל פועלות בהתאם לחזון או שפעולותיהן מנוגדות לו.

כמה קולמוסים נשתברו על הצורך ליישב בין מה שקורה במציאות לבין האידיאולוגיה הציונית דתית. כמה פעמים דובר על "ירידה לצורך עלייה" ועל "קמעא קמעא", גם כשעין שאינה משוחדת רואה שהירידה רק גוררת ירידה אחרת, וה"קמעא קמעא" אינו אלא כסות לחוסר התאמה קשה בין החזון לבין המציאות.

המאבק הקשה סביב שאלת שטחי יש"ע, למשל, אינו מאבק ביטחוני בלבד, אף לא מאבק הלכתי. ויכוחים רבים מצויים בעולמה של ההלכה, ואין אחד מהם ש"סחט" כל כך הרבה התייחסויות מורכבות לאורך עשרות שנים. המאבק על שטחי יש"ע הוא בעצם מאבק על מהותה של המדינה: האם היא גלגולה של מלכות בית דוד או שהיא מדינה "רגילה"? האם היא הדרך הישרה והסלולה אל הגאולה, או שהיא יצירה שככל שהיא יכולה לעלות, היא יכולה חלילה גם ליפול?

נדמה לי שאימוץ הקו של הרב הרצוג היה מרגיע במידה רבה את התסיסה. לא עלינו המלאכה לגמור, אומר הרב הרצוג, ומדינתנו אינה מלכות דוד ושלמה. לכן היא יכולה לחיות חיים של פשרה, לפעול בתוך מציאות מורכבת, ולהיות בעלת ערך מסוים גם בתוך המציאות הקטועה הזו. המדינה יכולה לעלות ויכולה לרדת, ואין לא בעליה ולא בירידה אמירה כלשהי על מהלכי הגאולה, שכן המדינה אינה הגאולה, ואין במה שקורה לה כדי להשפיע על סדרי הגאולה הא-להית.

אכן, מחשבה "פשרנית" כזו אינה מושכת. היא היתה מצננת את להטם של חלק מבנינו, ואולי היינו מאבדים כך גם חלק מהדחף לפרוץ קדימה. מאידך גיסא, כך היינו רגועים בהרבה, ונסיגה באיזשהו תחום, רוחני או מדיני, לא היתה מאיימת בצורה קשה על עולמנו הרעיוני, עד כדי איום בקריסתו.